

GENDER STREOTIPLAR VA ULARNI NAZARIY MOHIYATI FANDA O'RGANILISHI

Nazarova Gulnora Norbekovna

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi "Harbiy psixologiya va pedagogika" kafedrasida psixolog o'qituvchi

Annotatsiya: *maqolada gender streotiplar mohiyati fanda qo'llanilishi psixolog olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari va fikrlari gender tushunchasi uning turlari atroflicha yoritib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *dunyo, gender, munosabatlar, muammo, ijtimoiy, farq, ayolllar, erkaklar, muhokama, sotsiologiya, jamiyat.*

Inson jinsi xususiyatlari va uning psixologik va ijtimoiy farqlari bilan bog'liq masalalar so'nggi paytlarda jamiyatda eng ko'p muhokama qilinmoqda. Bugungi kunda erkaklar va ayollarning ijtimoiy muhitdagi roli sezilarli o'zgarishlarga duch kelmoqda. Bu muammo ko'plab zamonaviy psixologlar va sotsiologlarni, masalan, T.V. Bendas, S. Byrne, D. Myers, I.S. Kohn, O.A. Voronina, I.S. Kletsina, E.P. Ilyin va boshqalar. Erkak va ayolni, ularning o'xshash va farqli tomonlarini o'rganish nafaqat shaxs, balki butun jamiyat uchun ham dolzarbdir. Bendas aytganidek, umumiy psixologiya uzoq vaqtdan beri jinsni inson tabiatining hal qiluvchi jihati sifatida e'tiborsiz qoldirgan. Ijtimoiy psixologiya ham genderni jamiyatdagi odamlarning o'zaro munosabatlarini belgilovchi jihat sifatida tan olmadi. S. Bern o'z asarlarida odamlarning erkak va ayolga bo'linishi inson ruhiyati va xulq-atvorida mavjud bo'lgan tafovutlarni idrok etishimizning markaziy o'rindig'i ekanligini ta'kidlaydi. Ko'pchilik bu farqlar erkak va ayol tanasining genetik, anatomik va fiziologik xususiyatlari bilan bog'liq deb hisoblaydi. Erkaklik va ayollik tamoyillarining qarama-qarshiligi g'oyasi barcha taniqli jamiyatlarning afsonalari va an'alarida uchraydi. U turli ijtimoiy institutlarda (oilalar, armiya kabi) mustahkamlangan. Ammo erkaklar va ayollar o'rtasidagi jismoniy o'xshashlik haqiqati, ular o'rtasidagi barcha kuzatilgan farqlar shu erdan kelib chiqadi degani emas. Konstitutsiyaviy tomonga qo'shimcha ravishda, bu farqlar ijtimoiy-madaniy kontekstga ega: ular ma'lum bir jamiyatda ma'lum bir davrda erkakka xos bo'lgan va ayolga xos bo'lgan narsalarni aks ettiradi. Gender tengsizligi masalalariga bunday e'tiborning sababi feministik g'oyalarning jadal tarqalishidir. Ayollar tobora ortib borayotgan yollanma ishchi rolini o'ynab, oila byudjetini saqlash mas'uliyatini o'z zimmlariga olishmoqda. Erkaklar esa, aksincha, oilaga, uy-ro'zg'or ishlariga, bolalarga g'amxo'rlik qilishga tobora ko'proq jalb qilinmoqda. Oilaviy munosabatlarning tenglik tipi tobora kengayib bormoqda, lekin shunday oilalar ham borki, ularda ayol bir vaqtning o'zida ham ota, ham ona rolini o'ynay oladi va aksincha. Shuning uchun bugungi kunda jamiyatdagi gender o'zgarishlarini tahlil qilish juda muhimdir. Gender

munosabatlari jamiyatning madaniyatligi, uning ichki aloqalari barqarorligi, iqtisodiy va madaniy rivojlanish darajasining eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Ijtimoiy o'zgarishlarning mohiyatiga ta'sir ko'rsatadigan gender munosabatlari kamdan-kam hollarda maxsus tahlil mavzusiga aylanadi, natijada rus jamiyatining gender madaniyati qanday "tuzilganligi" va rus ayollari nega bunday ajoyib qarshilik ko'rsatishi haqida hali ham juda kam narsa ma'lum. zamonaviy dunyoda gender rolidagi o'zgarishlar. Gender sotsializatsiyasi sohasidagi tadqiqotlar natijalari erkak va ayolning gender rolini aniqlashning xususiyatlari insonning jamiyatdagi mavqei, uning shaxsiy va kasbiy taqdirida aniq aks ettirilgan degan xulosaga keladi. Shu ma'noda ular zamonaviy dunyoda ro'y berayotgan jarayonlarni aks ettirishda juda muhim bo'lib, ularning asosiy yo'nalishi shaxsning ma'naviy kamoloti uchun tobora ortib borayotgan talablardir, bu ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Gender yondashuvi doirasida shaxsning biologik jinsini ham, uning ijtimoiy hayotdagi yutuqlarini ham hisobga olish muhimdir. Xulq-atvorning gender xususiyatlarining ko'rsatkichlari ijtimoiy kutishlar, rollar va xatti-harakatlarning jinsiy adekvatligi uchun odatiy talablardir. Gender stereotiplarning ikkinchi guruhi oilaviy, professional va boshqa sohalarda muayyan ijtimoiy rollarni mustahkamlash bilan bog'liq. Ayollarga, odatda, asosiy rollar sifatida oilaviy (ona, uy bekasi, turmush o'rtog'i) rollar, erkaklarga esa professional rollar belgilanadi. Erkaklar o'z kasb-korida erishgan yutuqlariga qarab, ayollar esa-oilasi va bolalari mavjudligiga qarab baholanadi. Gender stereotiplarining uchinchi guruhi erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqlikni mehnatning muayyan turlari bilan shug'ullanish jarayonida o'z ifodasini topgan. Jumladan, erkaklarga odatda ijodiy va yaratuvchanlik xarakteriga ega instrumental soha faoliyatidagi mashg'ulot va kasblar, ayollarga esa- bajaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi xarakteri bilan farqlanuvchi ekspressiv sohalar xos deb hisoblanadi. Shuning uchun "erkaklarga xos" va "ayollarga xos", deb ataluvchi kasblar mavjudligi to'g'risidagi fikr keng tarqalgan. Gender tushunchasi inson ijtimoiy hayotining muhim kategoriyalaridan biriga aylanib qoldi. Jamiyatning bir jins vakillari uchun, xulq-atvor me'yorlari va qoidalarining o'ziga xos yig'indisi boshqa jinsga qo'yiladigan talablardan farq qiladi. Jamiyatda madaniyat erkaklar va ayollarga turli qadriyatlar va ijtimoiy xulq-atvor normalarini o'gatib boradi va ularning buzilishini ma'qullamaydi. Jamiyatning turli xil ko'rinishlarida gender tushunchalari farqlanadi, lekin ko'pincha bu tizimlar assimetrik bo'lib, hamma narsa „erkaklik“ (xarakter xususiyatlari, xatti-harakatlari, kasblari va boshqalar) asosiy, muhim va dominant hamda hamma narsa „ayollik“ — ikkilamchi, ijtimoiy ahamiyatsiz va bo'ysunuvchi deb ta'riflanadi. Erkaklar va ayollar uchun kutilgan xatti-harakatlar (yoki me'yorlar) majmui, shuningdek, erkak va ayol sifatida qabul qilinadigan faoliyat, vazifalar va mas'uliyatni belgilovchi o'rganilgan xatti-harakatlar gender rollari deb ataladi. Ular shaxsda jamiyat va madaniyat ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi. Gender rollari xilma-xil bo'lib, ularning mazmuni jamiyatning tarixiy rivojlanishi jarayonida o'zgaradi. Har bir inson xotin, opa-singil, ona, tadbirkor ayol yoki ota, er, do'st, faxriy

talaba va hokazolar kabi turli xil rollarni bajarib keladi. Ko'p rollarni bajarish insonning psixologik farovonligiga hissa qo'shishi haqida dalillar mavjud. Rollar yoki rollarning tarkibiy qismlari bir-biriga zid bo'lishi mumkin, bu holda ular rol ziddiyatini keltirib chiqaradi. Gender stereotiplarini gender rollaridan — erkaklar va ayollarning o'zini qanday tutishi haqidagi jamiyatda shakllangan umumlashtirilgan g'oyalar (e'tiqodlar) dan farqlanishi kerak. Buning uchun erkak va ayolni turli yo'llar bilan tasvirlaydigan maxsus atamalar va so'zlar mavjud bo'lib, barchasi alohida aks ettirilgan jamoat ongining namoyon bo'lish shakllari — stereotiplarni mujassam etadi. An'anaga ko'ra, stereotip so'zi ma'lum bir sxema sifatida tushuniladi, uning asosida axborotni idrok etish va baholash amalga oshiriladi. Ushbu sxema ma'lum bir hodisani, ob'ektni umumlashtirish funksiyasini bajaradi. Odatda uning yordami bilan inson harakat qiladi hodisalarni baholaydi yoki o'ylamasdan avtomatik ravishda harakat qiladi. Ijtimoiy stereotip tushunchasi shaxsning qobiliyatini bildiradi. Atrofdagi dunyoni umumlashtirilgan tarzda baholash, ijobiy xulosalar va tanqidiy xulosalar chiqarishga, uning asosi bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy stereotiplarning ijobiy tomoni shundan iboratki, ma'lumot yetishmasligi yoki davom etayotgan o'zgarishlar va sharoitlarda tezda harakat qilishni o'rgatadi. Jamiyat uchun tarixan shakllangan gender stereotiplarini yengib o'tish qiyin va ayollarning yetakchiligini qabul qilish har doim og'riqli bo'lgan. Demokratik institutlarning shakllanishi va siyosiy madaniyatning rivojlanishi, o'z navbatida, jamiyatda siyosiy huquq bo'yicha tenglikning rivojlanishiga xizmat qiladi. Turli inqiroz holatlarida qobiliyat va rol funksiyalari haqidagi stereotiplar o'zlarini namoyon qiladi. Odatda ayollar ishdan bo'shatish uchun nomzod bo'lishadi va ishga qabul qilishda afzallik erkakka beriladi. Natijada, ayollarning ishsizlik darajasi erkaklarnikiga qaraganda yuqori bo'ladi. Jamiyat shunday rivojlanmoqdaki, ayollar bir xil ish uchun kamroq maosh olishi, bundan tashqari, ayollarni yuqori maoshli lavozimlardan chetlashtirish sezilarli darajada o'sib boradi. Gender munosabatlarida aloqa xususiy sohada ham shakllanadi, uning asosini boshqa ijtimoiy institutlar orasida hukmronlik qiladigan oila tashkil qiladi. Asosan, aynan shu erda insonning qarindoshlik muhitida yuzaga keladigan shaxslararo munosabatlar shakllanadi. Gender qurilishida aynan uy va oila tushunchalari ayolning ma'lum bir tajribasining manbai va ayni paytda uning bostirish va zulm markazidir. Gender munosabatlarida aloqa xususiy sohada ham shakllanadi, uning asosini boshqa ijtimoiy institutlar orasida hukmronlik qiladigan oila tashkil qiladi. Asosan, aynan shu erda insonning qarindoshlik muhitida yuzaga keladigan shaxslararo munosabatlar shakllanadi. Gender qurilishida aynan uy va oila tushunchalari ayolning ma'lum bir tajribasining manbai va ayni paytda uning iqtidorini bostirish va zulm markazidir. Gender rollari uyda va oilada patriarxal munosabatlar bilan an'anaviy gender sotsializatsiyasi asosida taqsimlanadi. Ayollar va erkaklar uchun tengsiz imkoniyatlarni qurishda „uy dunyosi“ qoidalari va huquqlari, undagi erkakning o'rni katta rol o'ynaydi. Oilaviy ma'lumotni idrok etish va baholash kundalik hayotda namoyon

bo'ladi va genderni ijtimoiy hayotning muhim toifasi sifatida belgilaydi. Masalan, odatiy oilalarida „ayol“ so'zi uy-joy, uy-ro'zg'or, onalik, farzand, tarbiya kabi tushunchalar bilan bog'lanadi. „Erkak“ so'zi esa oilani qo'llab-quvvatlash, moliyaviy daromad, ota va himoyachi roli va boshqa shu kabi tushunchalariga yaqin. Shuning uchun L.V.Shtyleva gender stereotiplarini „ma'lum bir tarixiy davrda ma'lum bir jamiyat uchun barqaror bo'lgan erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqlar haqidagi tasavvurlar“ deb ta'riflaydi. Oilaviy gender stereotiplari erkak va ayolning fazilatlari va xususiyatlarini tavsiflaydi, jinsni hisobga olgan holda, erkak va ayol haqidagi umumlashtirilgan fikr va g'oyalarni aks ettiruvchi me'yoriy xatti-harakatlar modellarini o'z ichiga oladi. "Ayollarga ham, erkaklarga ham muayyan ijtimoiy rollar yuklangan. Masalan, jamiyatda erkakni kasbiy muvaffaqiyati, ayolni esa oilasi va farzandlarining borligi bilan baholaydi. Turli madaniyatlarda gender stereotiplarining mazmuni biroz o'xshashdir. Misol uchun, 25 mamlakat talabalari o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, tegishli madaniyatlarda jasorat, mustaqillik, kuch, hokimiyat va hukmronlik istagi erkaklarga, noziklik, qaramlik, xayolparastlik, emotsionallik, bo'ysunish va zaiflik ayollarga tegishli fazilatlar degan fikrlar olindi. Boshqa tomondan, xuddi shu tadqiqot dangasalik, takabburlik, maqtanchoqlik va tartibsizlik kabi fazilatlar turli madaniyatlarda turli jinslarga tegishlilikni ham isbotladi. Gender stereotiplari ma'lum bir jamiyatda qabul qilingan gender rollariga bog'liq bo'lgani sababli, ularning mazmuni va ifodalanish darajasi turli madaniyatlarda farq qilishi va tarix davomida bir madaniyat doirasida gender rollari bilan birga o'zgarishi mumkin. Masalan, XIX-asrning oxirida gazetalarni chop etishda linotip ishlatilgach, matbaachilar ish beruvchilarning linotipga xizmat ko'rsatish uchun ayollarni (erkaklarga qaraganda kamroq haq to'lashlari mumkin bo'lgan) yollamasligini ta'minladilar va buni tabiatan ayollar bo'lgani bilan asosladilar. bunday asbob-uskunalarni boshqarish va bosma biznesni amalga oshirishga qodir emas. Biroq, keyinchalik, yozuv mashinkalarining tarqalishi bilan, aynan ayollar yozuvchi sifatida ommaviy ishlay boshladilar va bu borada ularning yozish qobiliyatiga shubha yo'q edi. 1970-yillarda kompyuter terish linotip o'rnini egallaganida, bu sohani ham ayollar boshqargan. G'arb jamiyatlarida ayollar tabiiy ravishda texnologiyani boshqarishga qodir emas degan keng tarqalgan tushuncha Ikkinchi Jahon urushi davrida, ishlab chiqarishda erkaklarning o'rnini ayollar ommaviy ravishda egallaganida yo'qoldi. Boshqa tomondan, ba'zi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, ayollarning samarali mehnatga tabiiy yaroqsizligi g'oyasi hech qachon uydan tashqaridagi ishlarni uy ishlari bilan birlashtirgan ishchi sinf ayollariga taalluqli emas. Gender farqlari uzoq vaqtdan beri turli fan sohalari olimlarining e'tiborini tortdi. Uzoq vaqt davomida gender farqlarini o'rganuvchi tadqiqotchilarning asosiy maqsadi gender stereotiplari uchun ilmiy dalillarni topish va shu bilan mavjud gender rollarini ishonchli asoslash edi. Biroq, umuman olganda, bu maqsadga erishilmadi: ko'pgina tadqiqotlar erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqlardan ko'ra ko'proq o'xshashliklarni topadi va aniqlangan kichik

farqlar ko'pincha aniq ijtimoiy xususiyatga ega. Masalan, erkaklar, ayollardan farqli o'laroq — o'zlarining gender rollariga to'liq mos ravishda — ular o'zlarini juda empatik deb hisoblamaydilar, ammo fiziologik va yuz reaksiyalarining o'lchovlari erkaklar va ayollar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri empatik reaksiyalarda qanday farq yo'qligini ko'rsatadi. Boshqa tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, erkaklar ham xuddi ayollar kabi tez-tez g'azab, qayg'u va qo'rquvni boshdan kechirishadi, lekin ko'pincha g'azabni ifodalaydi va boshqa salbiy his-tuyg'ularni bostiradi, ayollar esa, aksincha, g'azabni bostiradi, qayg'u va qo'rquvni ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бендас Т.В. Гендерная психология. Учебное пособие / Бендас Т.С. - СПб.: Питер, 2006. - 431 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология. - СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 320-с.
3. Гидденс Ф.Г. Социология, М.: Едиториал УРСС, 1999. - 704 с.
4. Гурко Т.А. Социология пола и гендерных отношений // Социология в России / Под ред. В.А. Ядова. 2-е изд., перераб. и допол. М.: Институт социологии РАН, 1998, 16 с.
5. Здравомыслова Е., Темкина А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии / Социологические исследования, №11, 2000, 11 с.
6. Келли Г.Ф. Основы современной сексологии. - СПб: Питер, 2000. – 896-с.
7. Клёцина И.С. Гендерная идентичность и права человека / ред.
8. Малинова О.Ю. и Сунгурова А.Ю. СПб.: Норма, 2005, 14 с.
9. 8. Клёцина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие. - СПб.: Издательство РГПУ им.
10. А. И. Герцена, 1998. - 92 с. 9. Клёцина И.С. Гендерный подход в системе психологического образования / Практикум по гендерной психологии. - М.,2000, 29 с.
11. Клёцина И.С. Гендерная психология и направления ее развития // Практикум по гендерной психологии / под.ред. И.С. Клециной. СПб.: Питер, 2003. - 479 с.